

UDK 1:001; 001.8; IRSTI 02.31.01
<https://doi.org/10.47526/habarshy.vi1.384>**F. ALEKPERLİ****Doç., Dr., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsünün bilim üyesi
(Azərbaycan, Bakü), e-mail: faikalekperov@mail.ru***KUZEY AZERBAIJAN TÜRKLÜĞÜNÜN FELSEFİ, TARİHİ
VE İDEOLOJİK SORUNLARI**

Makale, son yüzyıllarda Azərbaycan Türk felsefi düşüncesindeki çelişkileri, felsefi düşünce tarihindeki obyektif ve gayri-obyektif faktörleri incelemektedir. Yazar, Azərbaycan'ın Kuzey kesiminin Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği yaklaşık 150 yıllık dönemde, tüm alanlarda olduğu gibi felsefe ve felsefe tarihinde ciddi sorunların ortaya çıktığını göstermektedir. Böylece, Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusyası'nın Ruslaştırma politikalarının bir sonucu olarak, Türk çekirdeğinden uzakta felsefi düşünce oluşturmaya çalıştılar ve Türk-İslam dünya görüşü yavaş yavaş ortadan kaldırıldı. Rus ideologları, Türk-İslam dünyasına karşı Avrupa-Rus düşüncesini desteklediler ve Kuzey Azərbaycan halkının sosyal düşüncesini de bu esasta ortaya koymakla uğraştılar. Yazara göre, neredeyse iki yüzyıl Rus ideolojisinin bir sonucu olarak, Azərbaycan Türklerinin düşüncesinde önemli sorunlar ortaya çıktı. Özellikle, Rus ideologları Türk çekirdeğinden ve o ulusun felsefesinden, tarihinden ve kültüründen uzakta yeni bir "ulus"u ortaya koymakla, aslında büyük bir tarihi, felsefi, kültürü ve devletçilik örfü olan Azərbaycan Türklerini asimile etmek için uğraştılar. Azərbaycan'da Türk felsefi ve felsefi düşünce tarihi de bu koşullar altında oluşmuş veya yazılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk, Türk-İslam felsefi, Batı felsefi, Sovyet-Rus felsefi, Marksizm-Leninizm, Azərbaycan Türk felsefi.

Ф. Алекперлі*философия ғылымдарының докторы, доцент, Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы
Философия институтының аға ғылыми қызметкері
(Әзірбайжан, Баку қ.), e-mail: faikalekperov@mail.ru***Солтүстік Әзірбайжан түрікшілдігінің философиялық, тарихи
және идеологиялық мәселелері**

Мақалада соңғы ғасырларда орын алған Әзірбайжан түрік философиялық ойындағы қайшылықтар, философиялық ой тарихындағы объективті және объективті емес бейресми факторлар жан-жақты қарастырылған. Автор Әзірбайжанның солтүстік бөлігін патшалық Ресей жаулап алған 150 жылдық отарлық саясат кезеңінде барлық салалардағыдай философия мен философия тарихында да күрделі мәселелер пайда болғанын талдап көрсетеді. Сонымен қатар патшалық Ресей мен Советтік шовинизм орыстандыру саясатының арқасында оларға түркілік өзегінен алшақ философиялық идеялар жасауға тырысты және нәтижесінде түрік-ислам әлеміне деген көзқарастарын біртіндеп жойып жіберді. Орыс

* **Bize doğru alıntı yapınız:**

Alekperli F. Kuzey Azerbaycan Türklüğünün Felsefi-Tarihi Ve İdeolojik Sorunları // *Yasaui universitetiniñ habarshysy.* – 2021. – №1 (119). – Б. 75–88. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi1.384>

* **Cite us correctly:**

Alekperli F. Kuzey Azerbaycan Türklüğünün Felsefi-Tarihi Ve İdeolojik Sorunları [Philosophical-historical and Ideological Problems of Northern Azerbaijan Turkishness] // *Iasaui ünversitetiniñ habarshysy.* – 2021. – №1 (119). – Б. 75–88. <https://doi.org/10.47526/habarshy.vi1.384>

идеологтары түрік-ислам әлеміне қарсы еуропалық-ресейлік ойды қолдады және осы негізде Солтүстік Әзірбайжан халқының әлеуметтік ойларын алға тартты. Автордың айтуынша, екі ғасырға жуық уақыт ішінде орыс идеологиясының салдарынан әзірбайжан түріктерінің ойында маңызды мәселелер туындады. Атап айтқанда, орыс идеологтары шын мәнінде терең тарихқа, философияға, мәдениетке және статизмге ие болған әзірбайжан түріктерін түрік өзегінен және сол ұлттың философиясынан, тарихынан және мәдениетінен алшақ ұстай отырып, жаңа «ұлт» үлгісін ұсынып оны игеруге тырысты. Әзірбайжандағы түрік философиясы мен философиялық ой тарихы осы тақырыптар аясында қалыптасты немесе жазылды.

Кілт сөздер: түрік, түрік-ислам философиясы, Батыс философиясы, кенестік-орыс философиясы, марксизм-ленинизм, Әзірбайжан түрік философиясы.

F. Alekperli

Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Senior Fellow at the Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan, Baku), e-mail: faikalekperov@mail.ru

Philosophical-historical and Ideological Problems of Northern Azerbaijan Turkishness

The article examines the contradictions in Azerbaijani Turkish philosophical thought in the last centuries, the objective and non-objective factors in the history of philosophical thought. The author shows that during the 150-year period when the Northern part of Azerbaijan was occupied by Tsarist Russia, serious problems occurred in philosophy and history of philosophy, as in all fields. Thus, as a result of the Russification policies of Tsarist and Soviet Russia, they sought to form philosophical thinking away from the Turkish core, and the Turkish-Islamic world view was gradually eliminated. Russian ideologists supported the Euro-Russian thought against the Turkish-Islamic world and tried to put forward the social thought of the people of Northern Azerbaijan on this basis. According to the author, as a result of almost two centuries of Russian ideology, significant problems arose in the thinking of the Azerbaijan Turks. In particular, the Russian ideologues tried to assimilate the Azerbaijani Turks, who were in fact a great history, philosophy, culture and statism motherhood, by introducing a new “nation” away from the Turkish core and the philosophy, history and culture of that nation. Turkish philosophy and the history of philosophical thought in Azerbaijan were formed or written under these conditions.

Keywords: Turkish, Turkish-Islamic philosophy, Western philosophy, Soviet-Russian philosophy, Marxism-Leninism, Azerbaijan Turkish philosophy.

Ф. Алекперли

доктор философских наук, доцент, старший научный сотрудник Института философии Национальной академии наук Азербайджана (Азербайджан, г. Баку), e-mail: faikalekperov@mail.ru

Философско-исторические и идеологические проблемы тюркизма в Северном Азербайджане

В статье рассматриваются противоречия в азербайджанской тюркской философской мысли последних веков, объективные и необъективные факторы в истории философской мысли. Автор показывает, что в течение 150-летнего периода, когда Северный Азербайджан был оккупирован царской Россией, возникли серьезные вопросы в философии и истории философии, как и во всех сферах. Таким образом, в результате политики русификации царской и затем Советской России они попытались создать философскую мысль вдали от тюркского ядра, и тюркско-исламское мировоззрение постепенно было устранено. Российские идеологи поддержали евро-русскую мысль против тюркско-исламского мира и попытались на этой почве выдвинуть общественную мысль народов Северного

Азербайджана. По мнению автора, в результате почти двух веков русской идеологии в мышлении азербайджанских тюрков возникли значительные вопросы. В частности, российские идеологи пытались ассимилировать азербайджанских тюрков, которые были на самом деле обладателями глубокой истории, философии, культуры и этатизма, путем введения новой «нации» вдали от тюркского ядра и философии, истории и культуры этой нации. Тюркская философия и история философской мысли в Азербайджане формировались или писались в этих условиях.

Ключевые слова: турок, тюркско-исламская философия, западная философия, советско-русская философия, марксизм-ленинизм, азербайджанская тюркская философия.

Giriş

20. Yüzyıl Kuzey Azerbaycan Türk felsefi ve sosyal-politik tarihini yazmak çok zor yönlere sahiptir. Çünkü Kuzey Azerbaycan halkı bir yüzyıl boyunca siyasi bağımsızlık ve siyasi ideolojiler (İslamcılık, Türkçülük, Azerbaycancılık, Sosyal Demokratizm, Marksizm-Leninizm, Liberalizm vb.) içinde çok çelişkili bir dönemde yaşamış, alfabeden başlamış dilinin adına, ulusal konularda ciddi değişikliklerle karşılaşmıştı. Min yıllarca özgür yaşayan Azerbaycan Türklerinin bir kısmının (Kuzey Azerbaycan halkının) Çarlık Rusyasının istilasına düşmesi ile “sömürge halk” politikasının kurbanına çevrilmiş, bu da onun felsefesine, tarihine ve kültürüne büyük bir darbe olmuştur. Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusyası ideologları Azerbaycan Türklerini, aynı zamanda Kafkas Türklerini bir bütün olarak sürekli işgal etmek için sadece topraklarını değil, ulusal-ahlaki ruhlarını da assimile etme sürecine başlamıştı. Bununla birlikte, en azından son iki yüzyıl boyunca, emperyalist ideologlar Kafkas Türklerinin “Böl ve yönet!” politikasına uygun, Rus dünya görüşlü, Rusça konuşan halklar oluşturmayı denemişler.

Son iki yüzyılda Rusya imparatorluk ideologlarının Rus kafalı, rusca konuşan görmek istediği halklardan biri de Azerbaycan Türkleridir. Kuzey Azerbaycan Türkleri, Kafkas Türkleri arasında özel bir ağırlık taşıdıkları için, Türkmençay Antlaşması'nı (1828, 10 Şubat) hiç bir zaman kabul etmediler, her zaman ulusal kurtuluştan yana oldular ve kendilerini Güney Azerbaycan Türkleri, türkiye Türkleri de dahil olmak üzere Türk dünyasından asla ayırmadılar. Guzey Azerbaycan Türklerinin bu doğal duygu ve haklarının farkında olmasından dolayı, emperyalist ideologlar Kafkasya'daki Türklere karşı acımasız bir savaş başlattı ve onları Türk olmayanlarla değiştirmeye çalıştı. Kuşkusuz onlar için temel amaç Türkçülüğü bir barbarlık gibi tanıtmakla yanaşı, Türk olmayanları (Hıristiyan Ermeniler, Gürcüler vb.) onlara karşı koymak ve bununla da Azerbaycan türklerinin milli bilinçinde asimile sürecini başlatmak idi. Rus ideologları Türklük ve İslam'lığı Kafkasda, Kuzey Azerbaycanda (Bu arada, coğrafi olarak kastettiğimiz Kuzey Azerbaycan, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti ile tamamen aynı olmamalıdır. Aslında Kuzey Azerbaycan Derbent'ten Nahçıvan'a, Erivan'a, Astara'dan Tiflis'e kadar olan coğrafyayı kapsıyor) tahrif ettiği gibi, Rus dünya görüşlü, Rusça konuşan halk yaratmayı amaçlıyordu.

Kuzey Azerbaycan Türklerini Ruslaştırma süreci Çarlık Rusyası'nda başladı ve Sovyet Rusyası'nda devam etti. Böylece, Çarlık döneminde Azerbaycan Türklerini “Tatar” gibi isimlendirib onun dilinin, edebiyatının ve tarihinin oluşması ile uğraşan Rus ideologları daha sonra Rusça-Tatar okullarında Rusça konuşan aydın bir kitlenin oluşumuna dikkat ettiler [1, s. 27]. Zaten 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rus-Tartar okullarının, Çarlık Üniversitelerinin mezunlarının hayli bir kısmı kendilerini ve temsil ettikleri toplumun geleceğini Büyük Rusya'da görmeye başladılar. “Büyük Rusya” kültürünün etkisi altında oluşan rusdilli, rus kafalı aydınlar için yalnızca Bayandurlar, Safaviler ve Afşarlar dönemlerindeki vahid devlet bütünlüğü değil, aynı zamanda ulusal kimlik de ortadan kaldırılmağa çalışılarken, Rusyaya münasipetde “yakınlık” duygusu güç kazanmıştı. Böylelikle, 19. asrın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkleri ve aydınlarının (M. Azizbeyov, S.M. Efendiyeve, N. Narimanov, A. Garayev [2, s. 248],

R. Akhundov [3, s. 23] arasında ne olursa olsun, “Büyük Rusya” dan ayrılmama fikri vardı [4, s. 311].

Ana bölüm

Doğrudur, Çarlık Rusyası döneminde bu süreç imparatorluğu sarıyan devrimlerle, onun çöküşü ile (1917) yarımçık kaldı ve Güney Kafkas Türkleri, Kuzey Azerbaycan Türkleri Kaçarlarla Osmanlılara münasipetde doğal ulusal-dini duygularını hayli koruya bilmiştiler. Her durumda, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan Türklerinin, onun entelektüellerinin çoğunun (A. Huseyinzade, A. Agaoğlu, M.E. Resulzade, H. Cavid, M. Hadi vb.) başlıca faaliyeti ve dünya görüşü Bakü, Gence, Tiflis'ten sonra Tahran ve Tebriz veya İstanbulla ilgili olmuştur. Sadece iki yıl süren Azerbaycan Cumhuriyeti de Türk ulusal dünya görüşünün ürünü idi. Şu o kadar doğaldı ki, Rasulzade'nin sözlerince desek, 1828 işgalinden sonra bağımsızlıklarını geri kazanan Kuzey Azerbaycan Türklerinin geriye doğru hiçbir yolu yok idi [5, s. 188]. Aslında, Sovyet Rusya'nın 71 yıllık sömürgecilik döneminde verilen ulusal kurtuluş hareketinde, o iki yıllık bağımsızlığın kendi değeri ve yeri vardı.

Ancak unutulmamalıdır ki, Sovyet Rusya'nın sömürgeciliğinin 70 yılı, Çarlık Rusya'sının emperyalizminden daha acı verici ve sert olmuştu. Sovyet-Rus ideologlarının 27 Nisan trajedisinden hemen sonra değil, esas olarak 1930'ların ortalarında Azerbaycan Türklerine karşı Rus fikirli, Rus dilli bir halk politikası başlattıkları doğrudur. Bunun nedeni, aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, Stalin'in Marksist-Leninist ilkelerinin eksikliği, aynı zamanda sözde bağımsızlığın felsefi tahakkümüydü. Aslında, bu sözde bağımsızlık daha çok “Marksizm-Leninizm” in teşvikinde “sağ ve sol oportünistlerin” olması, Sovyet proletaryasının mahiyetinin netleşmemesi, ulusal kültür ile sosyalist kültür arasındaki çelişkilerin hala tamamen temizlenmemesi ile ilgiliydi. Bu nedenle, baskı öncesi dönemde (1920–1936) sözde bağımsızlıktan yararlanan filozoflar da, felsefenin ana meselelerine olduğu kadar sosyal felsefeye (toplum, ulus, kişilik, etnik, vb.) aid meselelerde farklı düşünceler ortaya koyurdular. Baskı öncesi dönemde kozmopolitizm üz tutma, “eski” ve “yeni” nesil arasındaki mücadele, sözde “bağımsızlık” döneminin ürünüdür. Görüşümüze göre, Sovyet Rusya'sında, aynı zamanda Kuzey Azerbaycanda az-çok felsefi düşüncelerin 1920-1936'lar arasında ortaya çıkışının kökünü de sözde “bağımsızlık” ile açıklanabilir. Bununla birlikte, baskının derinleşmesi ve Stalin'in ilkelerinin gerçekleştirilmesiyle, Sovyet Azerbaycan da dahil olmak üzere tüm imparatorluk boyunca felsefi ehkamlar kesinleşti.

İlk yıllarında Kuzey Azerbaycan'da Türkçülüğü tamamen inkar edemeyen Sovyet-Rus ideologları, az sonra Çarlık Rusyası döneminden daha sert bir politika ile türksüzleştirme gibi ulusal bir trajedini gerçekleştirdiler. Bu zaman, Sovyet-Rus ideologları “Tatar” yerine “Azerbaycan”, “Azerbaycan milleti” ve “Azerbaycan dili” kavramları altında asimilasyon politikaları uygulamaya başlamışlardır. Sovyet-Rus ideologlarının türksüzleştirme politikasının easında binlerce yıl boyunca Türk dünya görüşünün taşıyıcısı olan, dahası ana çekirdekten ayrı yaşamaya mecbur edilmiş Kuzey Azerbaycan türklerinin milli varlığının üstündən hatt cızıb, yeni Rusça konuşan, Rusça düşünen yeni bir ulus yaratmak idi [6, ss. 331–332]. Bu maksatla Sovyet-Rus ideologları iddia edirdiler ki, Çarlık Rusyası'nın işgalinden, özellikle ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra oluşan “Azerbaycan” halkı Türk değilmiş, sadece “Türkçe konuşan” halk imiş, dahası, bu “Türkçe konuşan halk”, yarı Kafkas dilli ve yarı İranlılardan oluşuyormuş ve Selçuk Türklerinin Azerbaycan'a gelmesi ile onlar zorla türkleştirilirmiş! Sovyet-Rus ideologlarınca, hem Cumhuriyet dönemi öncesinde hem de Cumhuriyet döneminde türklükdən, islamlıktan konuşanlar ve yazarlar ya siyasi noktadan zayıf olanlar veya Türkiye ajanları imişler.

Bununla birlikte, Rusça konuşan, Rus gibi düşünen görmek diledikleri “halk”ın tarihini, edebiyatını ve felsefesini yazmak da gerekiyordu; ozaman, onu mümkün olduğunca türklükten uzak tutan Sovyet-Rus ideologları, bu konulara aid kitaplarda mantıksız, tutarsız belgeler ortaya koyur, hikayeler ve masallar uydururdular. Örneğin, Sovyetler Birliği döneminde yazılan üç ciltli “Azerbaycan Tarihi”nde Babak, Şah İsmail, Fuzuli, Nasimi'nin ulusal kimlikleri “azerbaycanlı”,

dilleri “azerbaycan dili” olarak sunulurken, aynı zamanda Şah Abbas Safavi, Nadir Şah Afşar, Ağa Muhammed Şah Qaçar “İranlı” olarak adlandırılır ve düşman ilan edilirdi, dahası Cumhuriyetin kurucusu, devlet başkanı M.E. Resulzade ve diğer liderlere çeşitli şekillerde iftiralara yapıldı [7, ss. 15–35].

Temel amaç, Kuzey Azerbaycan halkında, onun sosyo-felsefi düşüncesinde Türk bilincini tamamen itibarsızlaştırmak, onun yerine Sovyet Rusya imparatorluğunun çıkarları doğrultusunda Rusça konuşan, Rusça düşünen Azerbaycan ulusu ile değiştirmektir. Bu açıdan, Sovyet-Rus ideologları Cumhuriyet liderlerinin, özellikle de onun kurucusu M.E. Resulzadenin yeni Türk Cumhuriyetine verdiği “Azerbaycan” adını tamamen farklı anlamda izah ediyor ve Türklükten, Türk dünyasından ayırıyor, öte yandan, onu Rusya'ya yaklaştırmaya ve kalıcı bir sömürgeciğe dönüştürmeğe çalışıyorlardı. Bu amaçla, Türk aydınlarını bastırmak ya da ülkeden kovmak yeterli değildi, aynı zamanda “rusdilli” ortaokulların (üniversitelerde olduğu gibi) veya bölümlerin sayısını hızla artırdılar. Sovyet-Rus ideologları öğle koşullar ortaya koyurdular ki, Kuzey Azerbaycan halkının, onun önde giden insanların dünya görüşü ancak Rusya ve Rus kültürüyle bağlantılı olsun ve varlıkları için daima Ruslara ve Moskova'ya daima borçlu olduğunu hissetsinler.

Bu amaçla, özellikle Afşarlar, Kaçarlar “iranlı” ve “persia” kavramları ile düşman olarak kabul edilip, Çarlık Rusya'sının Kafkası, veya Güney Kafkası ve Kuzey Azerbaycanı istila etmesini “ilerici” Çarlığa birleştirme gibi isimlendirip onu bayram olarak kutlamak için girişimlerde bulunmuştu. [8, s. 11]. En yaygın fikirlerden biri, Kuzey Azerbaycanın Çarlık tarafından işgal edilmesinin iyi olmasıydı, yani “İran” olarak adlandırdıkları Kaçarlar devletinin Kuzey Azerbaycan'ı fethedememesi olumlu bir tarihi olay olarak nitelendirilirdi. Bu görüşe göre, eğer Çarlık işgali olmasaydı, Kuzey Azerbaycan halkı da Güney Azerbaycan halkı gibi kültürden ve eğitimden uzak kalacak, sadece “ilerici” Rusya'nın değil, aynı zamanda da Avrupa'nın değerlerini de kazanamayacaktı. [9, ss. 41–42].

Kuşkusuz, tüm bu planlara karşı, sadece ulusal değil, herhangi bir obyektif tarih, edebiyat, dilbilim, felsefe ve kültürden söz edilemezdi. Özellikle baskı döneminden beri (1930'ların ortası), en ufak bir obyektiflik ve etnik kökene yaklaşma bile kabul edilemez hale geldi. “Büyük Rusya”nın destekçilerinin çoğu bile (N. Narimanov, A. Garayev, S.M. Efendiyev, R. Ahundov, vb.) rasyonel veya gayri-rasyonel bütünlükte marksizm-leninizme bağlılıklarına rağmen kurşunlamanlarının, veya Vatandan sürgün olunmalarının temel nedeni yarı Ruslaşmış, yarı Türk kalmaları idi. Sovyet-Rus ideologları için, Türk duygusundan tamamen ayrılmayanlarla Ruslaştırma politikası kusurluydu ve bunun için Türksüz Azerbaycan'ın ilanından sonra yeni, acı bir aşama başladı.

Genel olarak, Güney Azerbaycan Sovyet Rusyası tarafından işgalinden sonra, Marksizm-Leninizm ideolojisi tartışmasız, tüm alanlarda veya felsefe alanında da uzun zaman iktidar olmuştur. Marksizm-Leninizm ideolojisinin saltanatı sırasında (1920–1991), bu sürecin prensipleri üzerine bir nesil ortaya çıktı ve birçok Azerbaycanlı Türk düşünür de gönüllü ya da zorla onun propagandacısı oldu. Böylece, Kuzey Azerbaycanda “eski” Marksist-Leninistler ile birlikte yeni nesil “yeni” komünist ideologlar ortaya çıktı.

Bununla birlikte, burada önemli bir nokta, 70 yıl içinde Marksizm-Leninizm'e yönelik tutumun tamamen kesin olmadığı unutulmamalıdır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan önce (1939), Türk sosyal demokrat ideolojik entelektüellerinin Materyalizme veya Marksizm-Leninizme karşı tutumu, sonraki döneme (1950–1991) göre biraz farklıydı. Bu özellikler şunları içerir: 1) Sosyal-demokratizm veya Marksizm ile ilk tanışma ve bu eğilimin iki çizgide, yani Menşevizm ve Bolşevizmde gelişmesi (1901–1920), 2) Sovyet Rusyasının (1917) oluşması, Rus Bolşeviklerinin Kuzey Azerbaycan'ı (1920, 27 Nisan) işgal etmesi ve Bolşevizmin (Marksizm-Leninizm) sadece Menşevizme değil, aynı zamanda ulusal kültür-ulusal felsefeye egemenliği, 3) Sovyet enternasyonalizmi ya da Marksizm-Leninizm felsefenin kozmopolitleşmesi (1920'lerin sonu–1950'ler).

Bize göre, bu üç özelliğin farklı zamanlarda ortaya çıkması, Azerbaycan Türk sosyal demokrat, marksist aydınlar üzerinde türlü etki yapmıştır. Her halükarda, 1920'lere kadar Marksizmi (Bolşevizm, Menşevizm) gönüllülük temelinde savunmakla, 27 Nisan trajedisinden sonra en sert biçimde Marksizmden yazmak, bahs etmek aynı görünmüyor. Bu açıdan, 27 Nisan trajedisinden önce ve sonra Marksizmi savunan Türk-Azerbaycanlı Menşevik, Bolşevik, Sosyalist-Devrimci düşünürlerin düşüncelerindeki sözde bağımsızlık (N. Narimanov, M. Azizbeyov, S.M. Afandiyev, S. Agamalioğlu, R. Ahundov, A. Hanbudaqov ve diğerleri) hiss edilirdi [10, s. 100].

Hatta, onlardan bazıları (S. Agamalioğlu, R. Ahundov, vb.) 27 Nisan trajedisinden sonra Menşevizm, Sosyalist-Devrimcilikten yüz dönderib Bolşevizme katılsalar da, yine de bir dereceye kadar bağımsızlıklarını korudular. Sadece Sovyet kozmopolitizminin derinleşmesi ve baskının yoğunlaşması (özellikle 1920'lerin sonlarından beri) sonucunda Marksizme munasipet kesinleşti. Özellikle, “sağ oportünistlerin” ve parti içindeki Troçki'nin temizlenmesi süreciyle Sovyetler Birliği'nde ve Sovyet Azerbaycanında da materyalizmin temel taşı olan Marksizme munasipetde “eski Sovyet kuşağı” kendi ömürünü tamamlayıp Stalinist “yeni Sovyet kuşağına” terk ettil [5, s. 99–100].

Kuşkusuz bu, Marksizme munasipetde düşünürlerin son aşaması değildi, çünkü “yeni” Sovyet kuşağı Stalin prensipleri esasında oluşurdu, bu surec onun ölümü ile (1953) yeni bir renk aldı. Başka bir deyişle, Stalin'in ölümüyle “yeni” Sovyet aydınları, Marksizme munasipetde Stalin ilkelerinden kısmen imtina etseler de, ancak radikal değişiklikler olmadı. Stalin'in saltanatı sırasında şekillenmiş Stalinist Sovyet-komünist düşüncesi, onun ölümünden sonra dışa doğru bazı değişiklikler yapmış olsa da, kömünizm çekirdeği bakımından hiçbir şey değişmedi. Bizim görüşümüze göre, baskı öncesi zamanlarda Marksizm ya da Marksizm ile ilgili karşılaştığımız muhalif, bağımsız fikirler Stalin'in ölümünden sonra da ortadan kalkmadı. Öncelikle, bu, Marksizm-Leninizm ideolojisini teşvik eden Marksist-Leninist aydınlarla ilgilidir.

Bu arada, Kuzey Azerbaycan'da baskı öncesi sözde bağımsızlık dönemindeki (1920–1936) “eski Sovyet kuşağı” 20. yüzyılın başında ortaya çıkan “anenin” devamı olarak Marksizme, Sosyal-demokratizme munasipetde iki: 1) “Ulusal eğilim”ciler ve 2) enternasyonalistlerin hattını devam ettirmişler. “Ulusal eğilim”in temsilcileri N. Narimanov, S.M. Efendiyev, M.S. Ordubadi, E. Hanbudakov ve diğerleri [11, s. 25], enternasyonalistler ise A. Karayev, R. Akhundov ve diğer Marksistler idi [12, s. 91].

Böylece, bizce, yirminci yüzyılın ilk yarısında, Türk aydınlarının Marksizme munasipetinde bağımsızlık öncesi devrimler ve bağımsızlık (1901–1920), “bağımsız” sosyalizm veya mötedil Sovyetleşme (1920–1928), kozmopolitizmin gelişimi ile aşırı Sovyet baskısı (1929–1938) ve 2. Dünya Savaşı, sert-idari amirlik (1939–1953) aşamalarının ciddi etkisi vardı. Bu özelliklerden dolayı, o zaman Azerbaycan'da Marksizmin ilk temsilcilerinden bazıları (N. Narimanov, S.M. Efendiyev, C. Nagiyev, R. Ahundov, H. Huseyinov, vb.) savundukları akınla ilgili çok hafif de olsa, nispeten farklı, özgün düşünceğe sahip idi. Ancak ister yirminci yüzyılın ilk yarısında ister ikinci yarısında olsun, çok sayıda Türk entelektüel ve filozofu, esasen taftoloji ile uğraştı, gerçek Marksist-Leninist olduklarını kanıtlamak için bir yandan, Türk ve İslam dahil ulusal-dini gelenekleri hedef alan komünist ahlak ve komünist inançları destekledi, öte yandan, 20. yüzyıla kadar yazan ve çalışan tüm Türk (Azerbaycan) düşünürlerin eserlerinde ve dünya görüşünde materyalizm bulmaya çalıştı.

Kuzey Azerbaycan'da felsefe ve sosyal düşünce tarihini yazma süreci de “Türksüz Azerbaycan” politikasının gerçekleşmesi ile başlatıldı (1936). Bu durumda, obyektif ve milli bir felsefe ve sosyal düşünce felsefe tarihi (aynı zamanda tarih, edebiyat, kültür, dilbilim vb.) yazmak imkansız idi. 2014'te yayınlanan “Milli İdeoloji Problemine Tarihi-Felsefi bahis” (Bölüm II) kitabımızda da bu konuya değinmiş, bazı açıklamalar yapmıştık: “1940–1950'lerde, herhangi bir Azerbaycan Türk düşünürünün ulusalcılığa eğilimi Moskova'yı karşı bir antitez olarak görülüyordu. O zaman, ulusal kültür ve dinin temelle ilgili ileri sürülen ana düşüncelerde Zerdüştlük

Azerbaycan'da felsefi düşüncenin temel taşı olarak kast edilirken, Kitabı-Dede Korkut'a tarih, felsefi ve bilimsel literatür olarak gerekli değer verilmemiş ve feodalizmin bir kalıntısı olarak eleştirilmiştir. Bunun nedeni Kitabı-Dede Korkut'un Avesta'nın aksine Türk kültür mirasıyla açık bir şekilde ilgili olmasıydı. Bu bağlamda, entelektüellerin çoğu ulusal kültür ve edebiyatı ele almaz, ele alanlar da sadece eleştirirdiler. Çok az düşünür ulusal kültürü ve ulusal kimliği teşvik etme cesaretini bulurdu. Bu düşünürlerden biri olan akademisyen Haydar Huseynov, materyalist bir filozof olmasına rağmen, “19. Yüzyıl Azerbaycan'da Sosyal ve Felsefi Düşünce Tarihi” eserinde (1949) Şeyh Şamil hareketinin olumlu bir değerlendirmesi, elece de Çarlık Rusya'sını sömürgeci gibi vermesi, filozofun zulmlere ve baskılara kalmasına yol açmıştır [13, s. 107]. Böylece, diğer Azerbaycan filozofları (M. Qasimov, M. Agamirov, F. Köçerli ve diğerleri) ve edebi yazarları (M. Refili, A. Nazim, vb.) çalışmalarında İslamcılığı ve Türkçülüğü eleştirmeye ek olarak, “Büyük kardeş” – Rusların Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusya örneğinde Azerbaycan'ı işgal etmelerini haklı çıkarıyor ve birçok Azerbaycan Türk düşünürlerinin Rus sosyal düşüncesinden ilham aldığını yazıyorlardı” [14, s. 188–189].

Bunun sonucu olarak, Sovyet-Rus ideologları 1966 yılında yayınlanan “Azerbaycan Felsefesi Tarihi Üzerine Denemeler” isimli eserde Azerbaycan halkının atalarının etnik kökeninin Türk olmayan Medyalılar, Albanlar ve Kaspiler olduğu iddia ettiler. Özellikle, Medler burada Azerbaycan halkının ulu ataları olarak sunulur ve bu kitabın yazarlarına göre, Azerbaycan halkının eski ve ortaçağda dini ve manevi bakış açısının incelenmesinde Azerbaycandan olan “medli” Zerdüşün ve onun kutsal kitabı “Avesta” önemli yer tutmuştur [15, s. 20]. Aynı zamanda eski Ortaçağ'da genel olarak dini düşüncenin üç aşamadan geçtiğini gösterir: 1) Zerdüş çoktanrıçılığı ve devaizmi; 2) Zerdüşlük, tek tanrılı Zarathustra; 3) Mazdayasna. Onlarca, Ragha ve Atropatenadan olan muğlar tarafından yazılan “Avesta” eski Azerbaycan halkı – Medyalılar arasında yaygın olmuştur [15, s. 23]. Bu kitabın yazarlarına göre, ilk Orta Çağ'da ortaya çıkmış Manilikle, Mezdekizm de İran kökenlidir [15, s. 31–35].

Bütün bunlarda ana amaç, türksüzleştirme politikası dahilinde etnik kökence İran ve Kafkas kökenli, ancak konuştuğu dile göre türkdilli ilan edilmiş “Azerbaycan halkı”nın buna uygun olarak tarihini, felsefesini, edebiyat tarihini, dil tarihini ve kültürünü ortaya koymaktı. Dahası, bir ulus olarak “Azerbaycan halkının” oluşumunun mantıksız olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına ait olması tesadüf değildi. Her halükarda, Azerbaycan Türklerinin varlığının inkar edilmesiyle birlikte, Türklerin Azerbaycana çok sonralar gelmesi ve artı “gelme” Türklerin vahşi, barbar olub, bu bölgenin “kültürlü” ve “yerel” halkları olan İranlıları, Kafkaslıları türkleştirme düşünceleri yeni bir “Azerbaycan ulusunun” oluşumu için düşünülmüştür. Bu temelsiz, uydurma varsayımlarla Azerbaycan halkının Türk kökenli değil, sadece güçle Türkleştirilip hal-hazırda Türk dillerinden birinde konuşmasını teşvikle, o halkın imparatorlukların işağlı altında olmasını, 18. yüzyıldan itibaren hanlıklar, az sonra da Çarlığın işgali döneminde Avrupa milliyetçiliğinin etkisi altında bir ulus olarak oluşumunu haklı göstermeye çalışmışlardır. Bu temelsiz tarihe göre, Orta Çağ'da güç yoluyla türkleştirilmiş, sözde, etnik kökence İranlı, Kafkaslı “Azerbaycan halkı”na munasipetde Türk devletleri (Selchuk, Karagoyunlu, Agkoyunlu, Afşarlar ve vb.), özellikle de Osmanlılar, Avşarlar ve Kaçarlar her zaman yabancı, düşman ve emperyalist pozisyon tutublar. Sözde Çarlık Rusyası Kaçarlarla yapılan savaşlar sonucunda Güney Kafkasya da dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycanı da işgal etmekle “Azerbaycan halkı”nı “İran” ve Osmanlı baskısından kurtarmıştı. Bu bağlamda Çarlık ideologları, emperyal politikayı kapsamı için Kuzey Azerbaycan Türk halkını Türklükten koparıp sadece dil bakımından “türk dilli” ilan etti ve bu “türk dilli” halkın aslında Kafkasya ya da İranlı olduğunu ve Selçuklu Türkleri tarafından zorla Türkleştirildiğini teşvik etdi.

Böylece, 1960. yıllarında yayınlanan sadece 3 ciltlik “Azerbaycan Tarihi” değil, “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi”, “Azerbaycan Felsefesi Tarihi” kitaplarında da antitürk propagandası aparılmış, Azerbaycan halkının Türk devletlerinin (Safeviler, Avşarlar, Kaçarlar) sözde "sömürgeci"liğinden kurtulup, önce hanlıklara bölünmesini, daha sonra da Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinin bir trajedi değil, ilerici bir tarihi olay olarak yazmaya çalıştılar. Gerçek şu ki, Azerbaycan halkı Türk

devletleri tarafından sömürgeleştirilmemiş, aksine rus ideologları tarafından “sömürgeci” ilan edilen Türk devletlerinin aslında özbeöz kurucularıydı. O zaman bu Türk devletlerinin kurucusu ve ana çekirdeği olan Azerbaycan Türklerinin kendi kendinin sömürgecisi olması mümkün değildir! Kuşkusuz, bu Rus emperyal düşüncesinin bir ürünüdür ve Kuzey Azerbaycan halkını mümkün olabildiğince Türk köklerinden uzak tutarak Rus yanlısı etmek, Rusça konuşan “halk” haline getirmek idi.

Bu amaçla Sovyet-Rus ideologları, son iki yüzyıl boyunca Azerbaycan halkı arasında Türk karşıtı yetkililer, akademisyenler ve öğretmenler sınıfı oluşturmaya çalışmışlar ve hale de uğraşmaktadırlar. Özellikle, yirminci yüzyılın ikinci yarısında, bu süreç tarih, felsefe, dilbilim tarihi, edebiyat tarihi, kültür tarihi ve siyaset tarihi dahil olmak üzere tüm alanlarda gerçekleştirilmiştir. Bu konuda filozoflar, felsefe tarihçileri dışarıda kalamazdılar, bu yüzden onlar yalnız “Azerbaycan Felsefesi Tarihi Üzerine Denemeler” de değil, yüzlerce başka monografi ve eserlerde de Türk karşıtı, İslam karşıtı felsefecilikle uğraşmışlardır. Böylece, Marksist-Leninist filozoflar, Azerbaycan halkının düşüncelerini Türk kimliğinden mümkün olduğunca uzak tutmaya ve diğer yandan dünya görüşlerinde materyalist unsurlar bulmaya çalıştılar.

Sovyetler Birliği döneminde Kuzey Azerbaycan halkının felsefi düşünce tarihini çarpıtma ve tahrif etme süreci, Türksüzleştirme politikasının esasında gerçekleştirilmişti. Sovyet-Rus ideologları, bir yandan, emperyal politikaya hesaplanmış, türklükten uzakta ve karışık-melez (İranlı, Kafkaslı, Türk) bir Azerbaycan halkı oluşturmağa çalışırken, öte yandan, o ulusun tarihinin, felsefesinin, edebiyatının ve tarihinin yazılması üzerinde politik ve ideolojik kontrol sahibi oldular. Bunun sonucu olarak, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan halkının tanınmış sosyal-siyasi figürleri ve önde gelen düşünürlerin çoğu ya gönüllü ya da zorla, doğal Türk çekirdeğini bir kenara bırakarak, bilinmeyen ya da karma (İran, Kafkas, Türk) olarak ileri sürülen “Azerbaycan halkı”, “Azerbaycan dili”, “Azerbaycanlı”, “Azerbaycanlı milleti” kavramlarına dayanan tarihi, dilsel, felsefi ve edebi çalışmalar yürüttüler. Özellikle, akademik alanda yazılmış “Azerbaycan Tarihi”, “Azerbaycan Felsefesi Tarihi”, “Azerbaycan Dili Tarihi”, “Azerbaycan Edebiyatı Tarihi” kitaplarında Türk çekirdeği uzak tutulmuş, hatta türklüyü şüphe doğurmayan Azerbaycan Türk düşünürleri (Nasimi, Naimi, Fuzuli, A.A. Bakıhanov, F. Köçerli, N. Narimanov, H. Cavid vb.), hükmdarları (Shamsaddin Eledgiz, Kara Yusif, Uzun Hasan, Şah İsmail vb.) böyle “Azerbaycanlı” kimliği adı altında verilmiş, onların dilleri de “Azerbaycan dili” olarak tanıtılmış, felsefesi de “Azerbaycan felsefesi” olarak tanımlanmıştı.

Kuzey Azerbaycan halkının bağımsızlığından sonra bile (1991), bu konularda radikal ve köklü değişiklikler yapılmamıştır. Bağımsızlığımız öncesi ve ilk yıllarda Türk çekirdeğine doğru bazı adımlar atılmış olsa da, bu tutarlı değildi ve Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusyası sırasında ortaya atılan yabancı yöntemler izlenmeye devam etti. Bu açıdan, “Milli ideoloji sorununa tarihi-felsefi bahış. II bölüm” [14] ve “Azerbaycan Türk Felsefesi ve Sosyal Düşünce Tarihi”. XIX–XX yüzyıllar. I Bölüm” [9]. Kitaplarımızın yayınlanmasından bu yana karşılaştığımız bazı olaylar sadece bizi şaşırtmadı, sadece izlediğimiz ulusal yolun geçerliliğini bir kez daha doğruladı.

Ulusal yol, ulusal yöntem dediğimiz, makalelerimizden kitaplarımıza, yerel konferanslardan uluslararası konferanslara Azerbaycan halkının ve Azerbaycan Türklerinin eski devletçiliğini yeniden ortaya koymak, ulusal tarihimizi, ulusal edebiyatımızı ve özellikle ulusal felsefeyi (ulusal felsefe tarihi) ve ulusal ve ahlaki değerlerimizi birleştirmektir. Diğer bir deyişle, ulusal yolumuz Türk ulusal kavramını, Azerbaycan ulusal metodolojisini iletirmek ve Batı-Avrupa ve Rus metodolojilerinden mümkün olduğunca uzak durarak eksik kompleksten kurtulmaktır. Çünkü ulusal kavramdan hareket etmeyen bir toplum için eksik kompleks devam ediyor ve devam ederken Batı, Rusya, Çin ve diğer dünyalarla entegrasyon ön planda oluyor. Kuşkusuz, zaman zaman zorunlu dönemin jeopolitik koşulları altında entegrasyon eğilimleri de değişmektedir. Gelecek için daha esnek ve umutlu olabilmek için ulusal bir metodolojiden ve ulusal bir kavramdan bahsetmek önemlidir.

Bu nedenle, büyük Azerbaycan'ımızın küçük bir bölümünde bağımsızlığımızı (1991) geri kazandıktan sonra, ulusal kavramın oluşumuna doğru Azerbaycanizm ve Türkçülük mefkurelerinin

aşırı olarak karşıt koyulması, özellikle ulusal dilin, ulusal kimliğin nasıl isimlendirilmesi, “Azerbaycan” ve “İran” terimlerinin farklı açıklamaları, bu coğrafyada tarihsel figür ve düşünürlere sahip olmak, eski ve ortaçağ devletlerine yaklaşımlar, “gelme” ve “yerli” halklar meselesi belli olmamıştır. Bu yüzden Azerbaycancılık ve Türkçülük fikirlerini tanımlayanlar için önemli olan, “Tarihsel ve coğrafi Azerbaycan” ve onun halkının tüm anlayışlarda birliği önemli olsa da, bu meselede çatışma arayanlar için, “Azerbaycan Rusyası” ve “İran Azerbaycanı” fikirleri daha önemlidir.

Dolayısıyla, yaklaşık iki yüzyıl önceki Azerbaycan Türk halkının siyasi, ekonomik, kültürel, felsefi ve coğrafi alanlardaki birliğini, bütünlüğünü yeniden sağlamak önemlidir. Bunu yapmak için, milli bilinçimize aşılınmış yabancı fikirlerden ve yöntemlerden kurtulmamız, her zaman birbiriyle özdeş olan Azerbaycan ve Türk kavramlarını sentezlemeye çalışmamız gerekir. Çünkü son yıllarda, Azerbaycan ve Türkiye sentezine karşıt olanlar tarafından ortaya atılan en önemli zararlı fikirlerden biri de, esas olarak İran (Hint-Avrupa) dillerinde "Azerbaycan" kavramını açıklamak, aynı zamanda “tarihi ve coğrafi Azerbaycan”da sayca az olan etnik azınlıkları, etnik grupları sözde “gelme”, “barbar” türklere karşıt koymak olmuştur.

Azerbaycan ve Türklük kavramlarını karşıt koymak için, önce “Azerbaycan” kavramı Türkçede değil Hint-Avrupa dillerinde açıklanıp, dahası Hint-Avrupa halkları eskiden bölgeye gelmiş “yerli” Kafkas halkları ise aborijen ilan edildiği halde, türkler ise onlardan çok sonra bu bölgeye gelen “vahşi” veya “barbar” halklar gibi sunulmuş, sunulmağa da devam etmektedir. Buradaki en zararlı fikirlerden biri de odur ki, guya "yerli" Kafkasyalıları veya daha eskiden “yerli” İranlıları (Hint-Avrupalıları), onlardan çok sonralara bu bölgeye gelmiş “barbar” ve “vahşi” Türk halkları güçle türkleştirirler. Başka bir deyişle, Batı, Rus tarihçiliyi en az iki yüzyıl boyunca dünyaya bunu kanıtlamaya çalışıyor ki, Ortaçağ'ın başından itibaren, Azerbaycana, Horasana, Anadoluya, İraka ve Suriye'ye göç eden “gelme”, “barbar” Türklere, bu coğrafyada zorla Türkleştirme politikalarını kullandılar, yani Kafkasyalıları ve İranlıları Türkçe konuşmaya zorladılar.

Kuşkusuz, Batılı ve Rus ideologları, aynı zamanda onların etkisi altında olanlar tarafından Azerbaycan Türklere dahil Türk halkların bu coğrafyalara gelme düşüncesi, Türk olmayan uluslarda ve etnoslarda Türklere karşı bir nefret kaynağı olmuştur ve olmaya devam etmektedir [16, s. 63]. Özellikle, sözde “gelme” ve “barbar” Türk halklarının, onların yöneticilerinin kaniçici, başkesici, vahşi halinde sunularak, zorla türksüzleştirme politikasından enine-boyuna bahs olunması [17, s. 70], Türk halklarına olan nefreti sürekli artmıştı. Kafkasyalıları, İranlıları (Hint-Avrupalıları), Samiler genellikle Batı ve Rus kavramlarında, Türk halkları ile mukayisede daha çok uygar halklar ve etnoslar gibi sunulur ki, bu açıdan o uluslar, onları zorla Türkleştirmiş “gelme” ve “barbar” Türklere her fırsatta intikam almaya çalışıyorlar.

En azından son iki yüzyıl boyunca, Batı ve Rusya Türk olmayan halkların (Kafkasya, İranlı, Sami) koruyucusu olarak, onları sözde “gelme” ve “vahşi” Türk halkların sömürgeciliyinden kurtaracağına ikna etti. Her halükarda, Batı ve Rusya'nın oynadığı askeri-politik oyunun sonucu olarak, 1925'te Kaçar Türk devletinin devrilerek onun yerine Aryançı Pehlevilerin getirilmesi, aynı zamanda, eski Safevi Türk devletinin topraklarının bir kısmında Gürcü (Kafkasya) ve Ermeni (İrandilli veya Aryançı) ülkelerinin kurulması tesadüf değildi. Buna paralel olarak, 20. yüzyılın başında Osmanlı devletinin hüküm ettiği bazı bölgelerde Arap kökenli Suriye, Irak ve Mısır devletlerinin ortaya çıkması ve hali-hazırda Kürdistan projesinin ortaya çıkması öncelikle türksüzleştirme politikası ile ilgilidir.

Gerçek şu ki, sözde “gelme” ve “barbar” Türk halkları aslında var oldukları coğrafyalarda hiçbir zaman zorla Türkleştirme politikası izlenmemiş, aksine, son birkaç yüzyılda, Batı ülkeleri ve Rusya'nın doğrudan katılımıyla, Türk halkları yaşayan bölgelerde kargaşa süreci gerçekleştirilmiş, sonuç olarak, onlarla çatışma merkezleri oluşturulmuştu. Son iki yüzyıl boyunca bizimle en çok ilgili olan bölgelerde, yani bir zamanlar Selçuklular, Elhaniler, Bahariler, Bayandurlar, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar ve diğer Türk devletlerinin egemen olduğu coğrafyalarda önce Ermenistan ve

Gürcistan gibi rejimlerin, dahası, sözde yeni “devlet”lerin ortaya çıkışı, yine de Türk karşıtı politika ile ilgilidir.

Şüphe yok ki, Türk milletinin dünyada yeni bir güce dönüşmesi yolunda, “Tarihi ve coğrafi Azerbaycan” ın, Azerbaycan Türklerinin, bu coğrafyada yaşayan tüm Türk halklarının önünde çok ciddi bir görev vardır. Bu görev ayrıca şunları içerir ki, Sovyet Rusya'nın sömürgeciliğinden kurtulub Büyük Azerbaycan'ın küçük bir kısmında, yani Azerbaycanın kuzeyinde ulusal bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan halkı, tarihinin ve devletinin ayrılmaz bir parçası olan Güney topraklarında ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de devletçiliğini geri kazanmalıdır. Azerbaycan topraklarının bir kısmında bağımsızlığını kazanmak bize pahalıya mal olduğu doğrudur (bu bir gerçekliktir, topraklarımız pahasına dünya tarafından bilinen bir Hint-Avrupa kökenli Ermenistan olmasına rağmen, Ermenistan ve Rusya'nın desteği ile sözde “Artsak” rejimi de fiilen var, bu da diğer bölücü güçler için “temel taşları” demektir), Azerbaycan'ın güneyinde de, yine Hint-Avrupa kökenli halkları, özellikle de Kürtleri Türk karşıtı, Azerbaycan karşıtı politikasında kullanmaya çalışmaktadırlar.

Azerbaycan Türklerinin yaşamını sürdürdüğü bölgede tarihsel ve yasal varlığımızı yeniden tanımlamak için iki önemli fikir var: Azerbaycanizm ve Türkçülük. Son iki veya üç yüzyılda Batılı ve Rus ideologları tarafından ya Kordi düğümü gibi dolaştırılan (Azerbaycanizm), veya nefret nesnesine dönüştürülen (Türklük) de bu mefkurelerdir. Bu açıdan şimdiye kadar yayınladığımız makale ve kitapların çoğunun esas olarak Azerbaycanizm ve Türkçülük fikirlerine odaklanması tesadüf değildir.

Şu anda, ulusal hedefimize ulaşma mücadelemizin ilk adımlarından biri olan Büyük Azerbaycan'ımızın sadece küçük bir bölümünde bağımsızlığımızı geri kazanmışık. Kuşkusuz, Azerbaycanın bir zamanlar Çarlık Rusyası ve Sovyet Rusyası tarafından işgal altında kalması, sonralar Kuzey Azerbaycan olarak anılan bölümünün tümü ile olmasa da, büyük bir kısmının bağımsız olması çok önemli bir olaydır. Her durumda bağımsız devletimizi Büyük Azerbaycanımız ve Türk devletçiliğimizin çok küçük bir alanda yeniden inşa ettiğimiz de bir gerçektir. Böylece Azerbaycan Türkleri, Oğuz-Kıpçak boyları ile birlikte en azından 19. yüzyıla kadar, bölgede büyük güçleri ve geniş coğrafyaları olmuştur. Ancak, tenezzül 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana geldi, yani büyük Türk devletlerinden sonra küçük hanlıkların ortaya çıkışı, dahası, Ağa Muhammed Katar'ın yeni bir büyük Türk devleti kurma mücadelesi, 1797'de Şuşa'da kendisine karşı komployu bitirmedi ve Azerbaycan'ın önemli bir bölümünün Çarlık Rusya tarafından işgali bugünün milli sorunlarının temelini attı [18, s. 8–15].

Bizim görüşümüze göre, bu karmaşık ve kusurlu kompleksin ana özü, bir yandan Türk devletinin zayıflaması, diğer yandan onu temsil eden Kaçarlar Türk devletinin Akkoyunluların, Karakoyunluların, Safevilerin ve diğer Türk devletlerinden farklı olarak iki güçlü Avrupa imparatorluğundan sürekli bir tehdit kaşıtında olması idi: İngiltere ve Çarlık Rusyası (bir süre sonra Fransa, Almanya ve diğer Avrupa ülkeleri de Kaçarlara karşı olumsuz bir tutum sergiledi). Bu zayıflıkların ve tehditlerin bir sonucu olarak, Kaçarlar devleti Azerbaycan'ın bir kısmının işgali ile birlikte, İranizm (Aryanizm) ve Şii (Fars Zerdüştlüğü) ideolojisinin etkisine duçar oldu. Bir yandan İrancılık, diğer yandan İslam'ın Pers şiieliğine boyun eğmesi, her şeyden önce Azerbaycanizm ve Türkçülük fikirlerine ciddi bir darbe indirdi. Türk çekirdekli Azerbaycanla Türkçülük kavramlarına karşı yeni bir “Haçlı seferi” başlandı ki, bunun başında da Çarlık Rusyası ve Birleşik Krallık'ın olması bir sır değil. Basitçe, Çarlık Rusya çıkarlarını korumak için burada bir hatt, İngiltere farklı bir yol seçti. Onlarla birlikte, bölgede aktif bir rol oynamak isteyen Fransa, Almanya ve diğer ülkelerde Azerbaycanizm ve Türkçülük meselelerinde aynı oyunları oynayıp ve oynamaya da devam ediyorlar.

Genel olarak, en azından son iki yüzyıl boyunca Büyük Azerbaycan'ın da var olduğu bu bölgede azerbaycansızlaştırma (en azından Türksüz Azerbaycan oluşumu ve Azerbaycan coğrafyasını küçültme anlamında) ve Türksüzleştirme siyaseti aparılır ki, bundan en çok etkilenenler Azerbaycan Türkleri olmuş ve şimdi de pek bir şey değişmemişdi. Her halükarda, son

iki yüzyıl içinde büyük devletçiliğini kayıb eden, coğrafi olarak türlü bölgelere dağıtılmış, anadilinde okula devam ede bilmeğen, veya da giderken Ana dili mevcut yasalara göre Türk dili değıl, Azerbaycan dili olarak öğredilen, milli kimliğine Türk demesi ya güçle yasak edilen, ya da bir şekilde, bunu ifade etmekte güçlük çeken Türkler ve özellikle Azerbaycan Türkleridirler. Dahası, yüzlerce yıldır yönettikleri ülkede ağa iken köleleştirmeye çalışılan, vaktile onun tarafından oluşturulan tüm devletlerde Türk olmayan etnik gruplara, etnik azınlıklara mümkün olan her koşullar ortaya koyduları şekilde, bugün Batı ülkelerinin ve Rusya Federasyonunun himayesi altına sığınmakla kendilerini herhangi bir etnik grup, etnik azınlıkların temsilcileri sayan bölücülerin hedefi olarak getirilmeye çalışılan da, Türkler, Azerbaycan türkleri olmuşlar.

Azerbaycan Türkleri ona ait eski devletlerde (Kuti, Subar, Turukkum, Med, Masagetler, Hazarlar, Azerbaycan Atabeyleri, Elhaniler, Karakoyunlular, Akkoyunluular, Safaviler, Afşarlar, Kaçarlar vb.) hiç bir kültürel, politik veya ırksal ayrımcılık etmediğı durumda, ama son yıllarda bunun en acı deneyimini yaşıyor. En ilginç şey şu ki, bugün bile Azerbaycan Türkleri birbiriyle çatışan en az iki hayat yaşamaya devam ediyor. Tarihi Kutı, Manna, Med, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar devletlerinin arazilerinde bugün yasadışı rejim olarak hüküm süren sözde “İran İslam” rejimi Türkleri, özellikle Güney Azerbaycan Türklerini neredeyse tüm ulusal haklardan mahrum etti. İrancı, Şii Molla rejiminde yalnızca kendi dillerini ve ulusal kimliklerini reddeden Türkler, siyasi ve dini güçlerde yer alabilirler. Ancak Türk diline, Türk kimliğine ve Azerbaycan fikrine devam edenler zulüm görüyor. İrancı, Şiieci mollaların bu tür eylemlerine gelince, Batı ülkeleri gözlerini kapatıyor, çünkü onların birçoğı bu koşulları kendileri hazırladı. Bu yüzden türksüzleştirme, azerbycansızlaştırma politikasında da irancı, şieci Molla rejimi kadar batı devletleri de meraklıdır.

İlginçtir, ancak büyük Türk devletlerinde, aynı zamanda Büyük Azerbaycan'ın küçük bir bölümünde bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, Batılı devletler ve onların buradaki maşaları Türklük ve Azerbaycan Türklüğünün ön planda olmaması için ellerinden geleni yapıyorlar. Artık hiç kese bir sır değıl ki, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Türk dilinin Azerbaycan dili adlandırılması, Türk kimliğinin arka plana geçirilmesi, resmi Bakü'nün irancı, “Şii” çi mollaların Güney Azerbaycan Türklerine karşı aprdığı menfur siyasete karşı istenilen tepkini vere bilmemesi ve diğerkonularda Batı devletleri, özellikle Rusya Federasyonu önemli bir rol oynamıştır, bu rol oynamaya devam ediyorlar.

Bu bağlamda, son yıllarda yayınlanan kitaplarımız (“Milli ideoloji sorununa tarihsel-felsefi bakış. Bölüm II” (2014), “Turan uygarlığına giriş: Turan ideolojisi ve tanrısallığı” (2017), “Azerbaycan Türk felsefesi ve sosyal düşünce tarihi. XIX–XX yüzyıllar. Bölüm I (2018)), Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü de dahil olmak üzere, bilimsel topluluk da birmenalı tepkinin olmamasını doğal hesap etmek lazımdır. Çünkü bu kitaplarda Batı ve Rus metodolojileri ile çelişen konular var. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bilimsel topluluğı da Batı ve Rus metodolojilerinin etkisinden tamamen çıka bilmediğı için de bir yandan ulusal özelliklerden bahsederken, diğertarafdan basmakalıp yabancı fikirlerden kaçınmazlar.

Buradaki ince soru şu ki, yabancı fikirlerin etkisi altında sömürgecilikten daha fazla etkilenen bazı tarihçiler, filologlar, filozoflar, politologlar vardır. Onlar için, “yekpare”, klişeleşmiş yabancı fikirler neredeyse dogmatiktir ve bundan kurtulmak imkansız kabul edilir. Bazen emperyal çıkarlar uğruna Çarlık Rusya'sının, Sovyet Rusyanın ideologları böyle, uydurdukları tarih, felsefe ve politikadan geri addım atdığı bir zamanda, ancak Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve diğerkonularda Batı devletleri, özellikle Rusya Federasyonu önemli bir rol oynamıştır, bu rol oynamaya devam ediyorlar.

Ancak milli kavram ile ilgili aynı hükümler “düşük”dan seslenende ise ya göz ardı edilmekte, ya da eleştiri ateşine tutulur. Üstelik, Batı ve Rusya metodların tamamen uzaklaşıp sırf milli konseptin geliştirilmesi yönünde çalışma apanlara karşı bilimsel kamuoyu genelinde olumsuz görüş şekillendirilmeye ve gözden düşürülmeye çalışılmaktadır. Oysa ulusal kavram ile ilgili aynı hükümler bu ve yabancı diğer şekilde “yukarı”dan da ortaya koyulur, yahut da kaleme alınır. O halde, “yukarı”dan milli kavram için öne sürülmüş görüşleri çoğu zaman “düşük”dan ileri sürülmüş fikirlerle uzlaştırmak yerine, birçok durumda kenara çıkmalar yol vermek, özellikle de Batı ve Rusya metodologiyalarını sürdürmek asla doğru değildir.

Kuşkusuz, ulusal Azerbaycan kavramı, her şeyden önce, Azerbaycancılık ve Türklerin bütünlüğü felsefesine dayanmaktadır. Azerbaycancılık ve Türklerin tüm felsefesi, ulusal azınlıklar, etnos ve etnik gruplarla ilgili olarak yüzlerce yıldır var olan adalet, insanlık ve islamlık felsefesinin bir devamıdır. Her şeyden önce, ulusal felsefe anlayışı ile bağlantılıdır. Çünkü ulusal felsefeyi anlamadan, yani Türk ve Azerbaycan kimliğimizi anlamadan, İslam'ı ve insanlığımızı kelimenin tam anlamıyla sunmak çok zordur. Böylece Azerbaycan halkı ve Azerbaycan Türklerinin temel görevi Azerbaycan halkı, Türkleri, İslam'ı ve insanlığı da anlamaktır. Bize göre, bu dört fikir ulusal felsefemizin temelini oluşturmaktadır. Gerçek anlamlarından politik-ideolojik ve felsefi açıklamalarına kadar bu dört düşüncenin her biri, ulusal bir konseptte dayanmaktadır. Kısacası, bu kavramları, benzerlikleri ve farklılıkları ne olursa olsun, Türk devletini (Safevi, Afşar ve Katar'da olduğu gibi) canlandıracak şekilde sistemleştirmemiz gerekiyor.

Ulusal konseptimizin dört temel fikri vardır: Türk (lük), Azerbaycan (lık), İslam (lık) ve İnsan (lık). Kuşkusuz, bu dört düşüncenin her biri ulusal kavramda önemli bir role sahiptir. Çünkü bu fikirler, farklılıklarına bakılmaksızın, bireysel olarak ve bir bütün olarak aynı yerde anlaşıldıkları için önemlidir. Bu nedenle, asıl sorun, bir yandan kavramların, gerçek anlamda politik-ideolojik veya felsefi yazıya, kutupsal karşıtlarla iç içe geçmiş olmasıdır, öte yandan, bu “düğüm” farklı prizmalardan, yani “kelefin ucu”nun (Cordy düğümü gibi) farklı yönlerde bulunmasıyla açılır.

Son yüzyıllarda, “kelefin ucu”nu kaybeden, ya da kayıp edilen Azerbaycan Türkleri, kelimenin tam anlamıyla bu dört fikirle ortak bir fikire henüz gelmemişlerdir. Fakat aynı zamanda, iki yüzyıl boyunca bu fikirlerle ilgili ayrı ayrılıkta, yahut da onların örtüşen ve düşmeyen yönleri ile ilgili pek derece de ciddi bilimsel-felsefi, siyasi-ideolojik düşünceler ileri sürülmüş, bu konuda yüzlerce makale ve kitaplar yazılmıştır ve yazılmaya da devam ediyor. Bizce, bu fikirlerin ayrı ayrı ve bir arada açıklamaları ile ilgili daha çok milli konseptin esas hedeflerine yaklaşan Türk aydınları Cemaleddin Efgani, Hasan Bey Zerdabi, Ali Bey Hüseyinzade ve Mehmet Emin Resulzade olmuştur. Eğer XIX yüzyılda Afgani ve Zerdabi milli felsefi düşüncenin ifadesinde ön plana çıkmışdırlarsa, yirminci yüzyılda Hüseyinzade ve Resulzade, ulusal kavram ile ilgili düşüncelerini daha da mükemmeleştirmeye çalışmışlardır. İşte onların sayesinde de, milli konseptimizin dört temel fikir üzerinde yer bulmasının temeli atılmıştır.

Biraz daha ileriye götürmek gerekirse, Afgani ile Zardabi İslamlık, Türklük ve İnsanlıkla ilgili fikirlerini yeni ulusal düşünce doğrultusunda ortaya koyarken, Hüseyinzade, Ağaoğlu ve Resulzade bunu biraz daha ileri götürdü, Türklüğü diğer fikirlerin önüne itti ve ona ulusal felsefe tanımını vermeye çalıştılar. Üstelik, Hüseyinzade umumturklukden milli-mahalli türklüye gelişmenin yanısı olduğu halde, Resulzade aksine milli-mahalli türklük düşüncesinden umum türklüye doğru gitmeyi kabul görmüştür. Aslında bu tür milli felsefenin temelinde İslamlık ve İnsanlıktan Türklüye dönüş dayanır ki, bu dönüşün ilk aşaması genel Türkçülükle gözlenir. Ancak genelden özele doğru kastedilen İslam birliği kendisini doğrultmayıb ayrı ayrı Müslüman halkların, özellikle Türk halklarında Türklük fikri olarak ortaya çıktığı gibi, ozaman umum Türk birliği fikri de kendini doğrultmadığı için, milli-mahalli Türklük fikri daha gerçekçi şekilde kendini kazanmıştır.

Milli-mahalli Türklük düşüncesinin en bariz örneklerinden biri Azerbaycan türklüyü mefkuresidir ki, bunu belli bir döneme kadar (özellikle 1. Dünya Savaşı dönemine kadar) birçokları Kafkas türklüyü gibi anlamışlardır. Tesadüfi deyiş ki, A. Hüseyinzade'nin de milli anlayışı işte dört düşünceden biri Azerbaycan türklüyü değil, Kafkasya türklüyü idi: 1) Kafkaslıyız, 2) İslamımız, 3)

Türkü, 4) İnsanlık. Sadece, Hüseyinzadenin milli felsefesinde her şey genelden özele doğru hareket ettiği için, Türklük, İslamlık, İnsanlık gibi Kafkazlık da bundan hali olmamıştır. Yani Hüseyinzadenin burada kastettiği “Kafkazlıyız” kavramı sadece Azerbaycan Türklerini değil, tüm Kafkas Türklerini kendi içine alıyordu [19, s. 62–63].

Hüseyinzade'nin aksine M.E.Resulzade sadece Kafkas Türklerini değil, ümumtürklük içinde Azerbaycan Türklüğünü de savundu. Buradaki Azerbaycan Türklüğü yalnızca Çarlık Rusya'sının işgali altındaki Kuzey Azerbaycan Türklüğü ile sınırlı değil, aynı zamanda Kaçarlar devletinin büyük ve önemli kısmı olan Azerbaycan Türklüğünü de kendine dahil ediyor. Resulzade'nin düşüncelerinin bir ürünü olan Azerbaycan Türklüğü I. Dünya Savaşı (1914–1918) sırasında Kafkas Türkcülüğünün yerini almaya başladı. Böylece, bir yandan, ulusal türkçiliğin gelişiminin önemi, diğer yandan, ulusal Türk felsefesinin en açık örneği olarak ortaya çıkmaktadır [20, s. 56]. Bizce, buradaki milli-mahalli Türklüğün adının Azerbaycan türklüyü gibi ifadesi, geçmişteki (Kuti, Subar, Turukku'lar, Manna, Med, Selçuk, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar ve b.) eyniliyin yeniden canlanmasına başka bir şey değildir. Bunu defalarca ifade eden Resulzadenin felsefesinde de fikirler bu tür şekillenmiştir: 1) Türklük, 2) İnsanlık, 3) İslamlık, 4) Azerbaycanlık. Bizce, buradaki Türklük eğer milli-mahalli karakter taşıyorsa Azerbaycan türklüyü, ancak genel karakter taşıyorsa Türk birliği gibi belirtilmelidir. Böyle olduğu takdirde, ulusal konseptimizin esas çekirdekin de bu dörtlük olmasıdır: 1) Türklük (Azerbaycan), 2) Turancılık-Türkcülük (Türk halklarının birliği), 3) İslamlık, 4) İnsanlık.

Sonuç

Bu nedenle, Türklüğü iki şekilde anlamalıyız: İlk olarak, Türklük milli-mahalli karakterlidir ve Azerbaycan türklüyü kendinde ifade ediyor. Bu durumda Türklük ve Azerbaycanlılık birinin aynıdır. 1918 yılında kurulan Türk Cumhuriyeti'ne Azerbaycan isminin verilmesi zamanı da benzerlik mühüm yer tutmuştur. O zaman “Azerbaycan” kelimesi harfi manadan daha çok “ateş ülkesi” olarak anlaşılmıştır. Ancak, Türk halkının karşılaştığı temel sorun olan “tarihi-coğrafi Azerbaycan”da Oğuz ve kısmen Kıpçak Türk halkının aynı dile, kültüre, edebiyata, geleneklere, tarihe, felsefeye sahip olması önemlidir. Bu açıdan “Azerbaycan” anlayışının farsça “ateşler yurdu” gibi uydurulmuş izahı bile, hiç bir anlam ifade etmemiştir ve bugün de etmiyor. Çünkü “Azerbaycan Cumhuriyeti” adıyla birlikte ortaya çıkan Oğuzistan, Hazaristan adları da aslında birbirinin eyniyettir. Bu zaman “Azerbaycan” istilahi harfi anlamda da “ateşler yurdu” değil, öyle Oğuzlar ülkesi, Hazarlar ülkesi, Türkler ülkesi demektir.

İkincisi, Türklük-Turancılık umum anlamda türklüyü belirtiyor ve Türk halklarının, Türk devletlerinin ittifakına esaslanır. Bu durumda ise türklük Azerbaycan türklüyü (azerbaycanlılık) yanı sıra diğer milli-mahalli Türk fikirler (Türkiye türklüyü, Kazakistan türklüyü, Tataristan türklüyü, Uyğuristan türklüyü, Kırım türklüyü, Özbekistan türklüyü, Başkurdistan türklüyü ve b.) özünde belirtiyor. Bu yönden Türklük düşüncesinin son yüzyılda Türkiye Türklerinin boynuna biçilmesi, buna uygun olarak da Türk kültürü, Türk dili, Türk töresi deyince, ancak Türkiye türklüyünü anlamak kökünden yanlıştır. Türkiye türklüyü de milli-mahalli türklük düşüncelerinden biri olup, umum Türklüğün sadece bir parçasıdır.

Yani Türkiye türklüyü diğer milli-mahalli türklük ideyalarından (Azerbaycan türklüyü, Kırıgızistan türklüyü, Uyğuristan türklüyü, Tataristan türklüyü, Başkurdistan türklüyü, Kırım türklüyü vb.) biri olup, sadece son yüzyılda, özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün sayesinde bağımsızlığını koruması, Türklüğün umut kalesi olarak varlığı öne çıkmıştır. Ancak bu hiç de o anlama gelmiyor ki, dünyada bağımsızlığını koruyan tek Türk devleti olarak Türkiye Cumhuriyetidir, Atatürk'ün ve Ziya Gökalp'ın Türkiye türklüyü fikrini layıkıyla devam ettirmişler, veya bugün devam ettirirler. Bu, başka bir meselenin konusudur.

Bu nedenle, burada belirtmek istediğimiz ana şey, ulusal konseptimizin temel fikirlerini net bir şekilde anlayana kadar her zaman bir problem içinde yaşamak zorunda olacağımızdır. Başka bir deyişle, Çarlık Rusya'sı ve Sovet Rusyasında Azerbaycan Türklerinin dilinin ve milli kimliğinin

neden “Tatar”, “Azerbaycan”, dolayısıyla “Tatar dili”, “Azerbaycan dili” adlandırılması tesadüfi değil. Tüm bunların gerçek özünü ortaya çıkarmadan ulusal kavram, ulusal felsefe, ulusal metodolojiden bahsetmek anlamsızdır.

Çok yazıklar olsun ki, şu anda da esasen Kuzeyli-güneyli Azerbaycan Türk aydınları olarak bizler cesartsilziyimizden, iradesizliyimizden, natamlığımızdan dolayı da savunma suretiyle, ya da susmakla yetiniyoruz. Oysa milli konseptimizin çok önemli olan ilk iki fikrini, yani türklüyümüzü ve azərbaycanlığımızı en azından belirli bir derecede anlamış olursak, o zaman daima savunma aramanın milletin büyümesi ve gelişmesi yolunda ciddi engel olduğunu daha derinden idrak etmiş oluruz. Bizim düşüncemize göre, ulusal kavramın ulusal felsefi anlayışı, öncelikle Türk ve Azerbaycan'ın bütünlüğü sorununun nasıl sunulacağı anlaşılmalıdır. Burada da önemli olan, ulusal kavramla ilgili fikirlerin marjinalleştirilmesi değil, daha çok ulusal çekirdeğin zenginleştirilmesidir.

KAYNAKLAR

1. Şeyxzamanlı N. Azərbycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. – Bakı: “Azərbycan” nəşriyyatı, 1997. [in Azerbaijani]
2. Azərbycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). II c. – Bakı: “Azərbycan” nəşriyyatı, 1998. [in Azerbaijani]
3. Axundov Ruhulla. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr, 1977. [in Azerbaijani]
4. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (I hissə). – Bakı: Təknur, 2011. [in Azerbaijani]
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbycan tarixi. – Bakı: Gənclik, 1990. [in Azerbaijani]
6. Azərbycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). – Bakı: Elm, 2007. [in Azerbaijani]
7. Azərbycan tarixi. Üç cildə. 3-cü cild. – Bakı, Elm, 1973. [in Azerbaijani]
8. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbycan ədəbiyyatı tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1966. [in Azerbaijani]
9. Ələkbərli F.Q. Azərbycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX–XX əsrlər). I hissə. – Bakı: Elm və təhsil, 2018. [in Azerbaijani]
10. Azərbycan tarixi. 7 cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). – Bakı: Elm, 2000. [in Azerbaijani]
11. Həsənov H. Nəriman Nərimanov: Milli ruh və siyasi təfəkkürün vəhdəti. Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Sayı 2. – Bakı, 2010. [in Azerbaijani]
12. Axundov Ruhulla. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr, 1977. [in Azerbaijani]
13. Hüseynov Heydər. Azərbycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. [in Azerbaijani]
14. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). – Bakı: Elm və təhsil, 2014. [in Azerbaijani]
15. Очерк по истории Азербайджанской философии. I том. – Баку: Изд-во АН АЗССР, 1966. [in Russian]
16. Elçibəy Əbülfəz. Bütöv Azərbycan yolunda. – Bakı: Nurlar, 2004. [in Azerbaijani]
17. Cavid Hüseyn. Əsərləri. Beş cildə. II cild. – Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005. [in Azerbaijani]
18. Mehdiyev Ramiz. Tariximizin xanlıqlar dövrünün siyasi irsi sənədlər işığında. – Bakı: Şərq-Qərb, 2019. [in Azerbaijani]
19. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. – Bakı: Azərnəşr, 1996. [in Azerbaijani]
20. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. – Bakı: Təknur, 2012. [in Azerbaijani]